

С.А. Шалгунова

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.91

ОСОБА ЗЛОЧИНЦЯ ТА СИТУАЦІЯ В МЕХАНІЗМІ ВЧИНЕННЯ НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНІВ

Розглянуто питання ролі особи злочинця в механізмі вчинення насильницького злочину та психологічні особливості мотиваційної сфери особи насильницького злочинця.

Ключові слова: механізм вчинення злочину, ситуація вчинення злочину, види ситуацій, мотив насильницького злочину.

Рассмотрены вопросы роли личности преступника в механизме совершения насильственного преступления и психологические особенности мотивационной сферы личности насильственного преступника.

Ключевые слова: механизм совершения преступления, ситуация совершения преступления, виды ситуаций, мотив насильственного преступления.

The question of the role of the offender in the mechanism of a violent crime and psychological characteristics of the motivational sphere of violent offender person are considered..

Keywords: mechanism of crime, crime situation, types of situations, motive of a crime of violence.

Постановка проблеми. Проблемі взаємодії особи злочинця та ситуації у механізмі злочинів у вітчизняній кримінології приділялася значна увага. Аналіз змісту та особливостей функціонування механізму злочинної поведінки має як теоретичне, так і практичне значення. З наукової точки зору він важливий тому, що розкриває властивості особи злочинця і ті сторони її зовнішнього середовища, які утворюють причини та умови, що сприяють вчиненню злочинів. З практичної – дозволяє та допомагає визначити заходи, здатні запобігти злочину.

Обрана тема дослідження відповідає тематиці кримінологічних досліджень в Україні, Пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2010–2014 рр. (наказ МВС України № 347 від 29.07.2010 р.), Концепції розвитку кримінологічної науки в Україні на початку ХХІ ст. та рекомендацій Координаційного бюро з проблем кримінології Академії правових наук України, планам науково-дослідної роботи Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ і його кафедри кримінального права та кримінології.

Мета даного дослідження полягає у здійсненні аналізу ролі особи злочинця у механізмі вчинення насильницького злочину.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Загальні положення вивчення окремих видів злочинності, вчення про особу злочинця і механізми індивідуальної злочинної поведінки, а також кримінологічні, кримінально-правові, кримінально-виконавчі, криміналісти-

чні та психолого-правові аспекти боротьби зі злочинністю у своїх працях досліджували вітчизняні та зарубіжні автори: Г.А. Аванесов, А.Ф. Агапов, А.І. Алексєєв, С.Б. Алімов, Ю.М. Антонян, В.М. Бож'єв, С.Є. Віцин, Л.Д. Гаухман, Я.І. Гишинський, О.М. Гумін, Т.М. Добровольська, С.А. Єлісєєв, Є.З. Жигарьов, В.І. Жульов, А.П. Закалюк, А.Ф. Зелінський, В.І. Зубкова, О.М. Ігнатів, В.І. Казанцев, Б.Ф. Калачов, В.В. Коваленко, Л.Д. Кокарев, М.Й. Коржанський, Л.М. Корнєєва, В.В. Корчовий, А.М. Красиков, С.Я. Лебедєв, В.З. Лукашевич, В.В. Лунєєв, Л.В. Мальована, І.М. Мацкевич, Н.П. Майліс, І.І. Митрофанов, О.Є. Михайлов, М.Н. Овсяннікова, В.С. Овчинський, І.П. Портнов, В.М. Савицький, В.А. Уткін, С.І. Цветков, В.І. Шакун, С.А. Шалгунова, А.В. Шаміс, А.М. Яковлєв та інші. Розкриттям прояву форм поведінки, яка відхиляється, у вигляді кримінальної жорстокості і насильства займалися Л.М. Балабанова, Л.О. Бауер, В.В. Гульдман, А.П. Закалюк, Л.В. Мальована, В.П. Ємельянов, А.А. Реан. Кримінологічні дослідження, у тому числі різних аспектів кримінального насильства, проводяться в Україні працівниками різних наукових установ і юридичних вищих навчальних закладів системи МВС (Ю.В. Валуйська, В.О. Глушков, О.М. Гумін, В.П. Ємельянов, А.П. Закалюк, О.М. Ігнатів, М.М. Корчовий, Л.М. Крижна, Л.В. Мальована, О.Є. Михайлов, О.О. Ходимчук).

Виклад основного матеріалу. При дослідженні механізму насильницького злочину особливу увагу слід приділити питанням: чи є поведінка злочинця визначальною у конкретній життєвій ситуації злочину; наскільки слабким (сильним, нейтральним) може бути вплив конкретної ситуації злочину на поведінку індивіда та кінцевий результат злочинної взаємодії особи і ситуації. Кінцевий результат взаємодії у механізмі насильницьких злочинів частіше за все не визначається індивідуальними лініями поведінки: як правило, він є наслідком процесів взаємного обміну. Тому розглядаючи криміногенну ситуацію як динамічне ціле, правомірно ставити питання про її причини та рушійні сили, закономірності та тенденції розвитку [1, с. 99]. Відомості, що характеризують соціальне середовище та особу, необхідно враховувати не як такі, що стоять поруч та справляють вплив одне на одне в межах єдиного процесу у конкретних умовах місця та часу. Особа є активним компонентом у цій взаємодії [2, с. 91]. Проведення нами дослідження дозволяє констатувати, що особа насильницького злочинця є одним із головних елементів загального механізму насильницького злочину. Встановлення ролі особи та ступеня її впливу на загальну ситуацію злочину дозволяють виявити загальні закономірності вчинення насильницьких злочинів та виробити заходи їх попередження.

Механізм дії факторів, що впливають на механізм злочинної поведінки особи, вітчизняні автори (О.М. Джужа, В.В. Василевич, А.М. Кирилюк) визначають умовно за такою схемою: а) спотворена система цінностей, гіпертрофовані потреби та викривлені ціннісні орієнтації окремих категорій громадян (або вакуум у системі цінностей) приводить у дію механізми, що руйнують систему соціальних інститутів, призводять до заміни соціальних норм «псевдонормами», порушують соціальні від-

носини у сфері правопорядку; б) у свою чергу, через неефективність, деформацію соціальних норм, що повинні регулювати процеси боротьби зі злочинністю, відокремленість останніх від конкретних кримінальних реалій, нестабільність, невизначеність, послаблення їх фактичного застосування (що тягне безкарність, безвідповідальність правопорушників), порушення зв'язку між елементами системи правового регулювання, спрацьовує механізм деформації та викривлення системи соціальних цінностей у свідомості певної частини громадян, а також у системі функціонування державних і громадських інститутів, покликаних протидіяти злочинності; в) аналогічно деформації та дисфункції соціальних інститутів щодо забезпечення безпеки та організації законослухняної поведінки громадян і підтримання громадського порядку, здійснення соціального контролю спотворюють механізми соціальної напруженості та конфліктних ситуацій, породжують заміну державних інституцій неформальними, у т. ч. злочинними, засобами, негативно впливають на свідомість, нормативно-правову систему та деформують суспільні відносини у вигляді кримінальних явищ та процесів; г) деформовані соціальні відносини можуть, у свою чергу, бути чинними механізмами як у вигляді початкових етапів, так і кінцевою ланкою викривлення системи ціннісних орієнтацій громадян, порушень системи функціонування соціальних інститутів, дефектів та дисфункцій у правозастосовній діяльності судових та правоохоронних органів, що призводять до заміни орієнтацій, збільшення конфліктів (у т. ч. пов'язаних із злочинами), підміни норм «тіньовою нормотворчістю» та неформальними зв'язками (корупцією) і втрати соціального контролю за злочинністю [3, с. 66–67].

Механізм вчинення злочину представляє собою сукупність фактів і елементів, що послідовно виступають один за одним. За таких умов розвиток причинних зв'язків взаємодіє з двома іншими компонентами будь-якої форми поведінки: а) особою злочинця; б) зовнішнім соціальним середовищем, у якому перебуває суб'єкт. У сукупності ці зв'язки і компоненти й утворюють генезис злочину [3, с. 67]. Механізм умисного злочину, як правило, включає у себе три основні блоки: 1) мотивацію злочину; 2) планування злочинних дій; 3) виконання злочину та настання суспільно небезпечних наслідків [4].

Аналізуючи особу насильницького злочинця, кримінологи мають на увазі наявність у неї таких мотивів, як «користь», «помста», «неприятні стосунки», «самоствердження», «ревнощі» тощо. Інколи вказують і такі мотиви, як «протест», нігілізм, фетишизація майна, заснована на агресії [5], та ін. Чи є вищезазначені мотиви злочинної поведінки притаманними тільки для особи насильницького злочинця? Очевидно, що ні. Особа насильницького злочинця, поряд із названими мотивами, характеризується й особливими психофізіологічними та моральними якостями.

Особливістю мотиваційної сфери особи агресивно-насильницького злочинця є фрустрація базових потреб, зміна спрямованості та ригідність структури рушійних тенденцій, що призводить до суттєвого обмеження

руху процесу мотивоутворення та свободи вибору форм поведінки [6, с. 8]. У той же час основу агресивної поведінки становлять потреби у: спілкуванні; визнанні; безпеці; збереженні та підвищенні престижу чи статусу; лідерстві; домінуванні та ін [7, с. 26]. Н.А. Барановський наводить такі дані: прагнення до задоволення асоціальних потреб мало місце у 65 % ситуацій міжособистісного конфлікту. Серед спричинених цими потребами мотивів поведінки прагнення до насильства над іншими особами зустрічалося у 42 % справ, до самоствердження у будь-який спосіб – у 25 %, до переваги над оточуючими – у 10 %, егоцентризм – у 7 % [8, с. 89].

У статистиці насильницької злочинності мають місце й такі злочини, мотив вчинення яких не було встановлено (наприклад, вбивство з особливою жорстокістю, розбійний напад із заподіянням тілесних ушкоджень). Інколи такі злочини відносять до групи «безмотивних». Однак неможливість встановлення явного, очевидного мотиву ще не означає його відсутність. Зазначимо, що мотивація розглядуваних злочинів має складний характер, вона зумовлена особистісними властивостями злочинців, певними психогенними потребами (в основному, на несвідомому рівні). Так, наприклад, дослідження тяжких насильницьких злочинів, вчинених щодо неповнолітніх, свідчить про те, що основу більшої частини умисних вбивств, тяжких тілесних ушкоджень, згвалтувань, складають особистісні мотиви, що сформувалися в особі злочинця ще у дитинстві та підлітковому віці як результат певних стосунків із батьками, однолітками, близькими особами. Ці відносини відрізняються конфліктністю, жорстокістю, емоційною депривацією. Простежується зв'язок: жорстокі злочини є наслідками таких самих злочинів [9, с. 8–10].

Проведене нами дослідження дозволяє констатувати: незважаючи на те, що мотив певної кількості злочинців в окремих випадках, дійсно, відображав неусвідомлені спроби правопорушника «виплеснути» приховані негативні емоції, що накопичилися у результаті тяжких обставин дитинства, мотив більшості злочинців насильницького типу був цілком визначеним, усвідомленим, конкретним (помста, неприязні стосунки, приниження потерпілого, користь) і не мав такого тісного та очевидного зв'язку з тяжким дитинством та отроцтвом, що фатально могло призвести до вчинення злочину. Одним із стрижневих питань при дослідженні механізму конкретного злочину є виявлення ролі особи злочинця в ситуації злочину, їх взаємовплив. Особливо гостро це питання постає при дослідженні механізму насильницьких злочинів. Чи завжди сталий стереотип поведінки насильницької особи призводить до злочину, наскільки сприятливою (чи ні) є ситуація для вчинення насильницького посягання. Ситуацію злочину оцінюють як сукупність обставин, що впливають на поведінку особи в конкретних часових та просторових межах, при цьому обставини можуть бути такими, що сприяють злочину, або перешкоджають йому, або є нейтральними [10].

Дослідження нами кримінальних справ про злочини насильницької спрямованості дозволило дійти висновку, що при вчиненні більшості на-

сильницьких злочинів особа злочинця займає домінуюче становище, що передбачає злочинний результат. Результати проведених раніше досліджень також свідчать, що при вчиненні більшості насильницьких злочинів особа «переважає» над ситуацією: 71 % таких випадків мали місце при вчиненні вбивств [11, с. 71], 94 % – при вчиненні розбоїв та 76 % – при вчиненні грабежів [12, с. 5–7]. Хуліганство, як правило, є злочином ситуативним. При цьому спостерігається така закономірність: чим більш тяжким є насильницький злочин (вбивство, зґвалтування із тяжкими наслідками), тим вищою – ймовірність більш ретельного та тривалого періоду його планування та виконання. У порівнянні з хуліганськими вбивцями та гвалтівниками, які вчиняють умисні та передбачувані злочини, досить чітко усвідомлюють свій мотив, що призводить до злочинного результату, і більш підготовлені до вчинення протиправного акту. Так, у ситуації умисного вбивства провідну роль відіграють особистісні специфічні риси вбивці, що склалися до вчинення вбивства. Особа вбивці, як правило, «панує» над ситуацією, використовує її обставини для досягнення злочинного результату і часто долає об'єктивно існуючі перепони. Таким чином, типовим є не ситуативний характер вбивств, а особистісний, що складається внаслідок цілеспрямованих дій особи на створення умов, найбільш сприятливих для вчинення вбивства [13, с. 7, 14–15].

Розглядаючи різні ситуації злочину, не можна обійти увагою той факт, що більшість особливо тяжких посягань вчиняються злочинцем разом із іншими тяжкими злочинами. Так, наприклад, у переважній більшості випадків (72 %) особливо жорстокі вбивства вчиняються у сукупності з іншими злочинними діяннями. Вбивства, вчинені з особливою жорстокістю, вчиняються у сукупності з розбійними нападами (24,4 %), із заповіданням тяжких тілесних ушкоджень та зґвалтуваннями (16,2 %), з хуліганством (12,2 %), із грабежами (5,4 %). Особливо жорстокі вбивства в контексті всього злочинного діяння становлять або причину, або результат вчинення інших злочинів, вони рідко мають місце у практиці як самостійні діяння. Частіше вбивство є лише складовою частиною, епізодом цілого злочинного діяння [14, с. 17]. При плануванні вбивств головним є ефективність вибраного способу дій (цим керувалися 45,5 % злочинців), швидкість досягнення мети (40 %), успішність виконання задуманого (36,6 %), власна безпечність (18,1 %) [15, с. 154–155].

Сучасна насильницька злочинність характеризується змінами не тільки кількісних, але й якісних характеристик. З'являються нові види найбільш тяжких злочинів, таких як вбивство за наймом. Незважаючи на те, що за мотивацією, обстановкою вчинення та іншими ознаками основний масив вбивств, як і раніше, належить до побутової, як правило, «п'яної» злочинності, частка побутових вбивств із 2/3 знизилася за останні роки приблизно до половини. Якщо у п'яному вигляді у 80-ті рр. вчинялося до 90 % вбивств, то у 90-х рр. – близько 60 %. Протягом останніх 2–3 років стало вчинятися більше умисних, ретельно підготовлених, спланованих вбивств. Також збільшується кількість вбивств за

корисливими мотивами, з'явилися та чисельно зростають «замовні» (вчинені за наймом) вбивства, що вчиняються з метою усунення конкурентів у бізнесі, учасників кримінальних угруповань, що суперничають, осіб, які не повертають боргів, не виконують інших зобов'язань фінансового характеру, та за іншими мотивами.

На відміну від убивств, більшість із яких є умисними злочинами, при вчиненні хуліганства процес мотивації у більшості випадків відбувається вельми швидко, він тісно пов'язаний із конкретною ситуацією. Так, 86 % хуліганів вчинили злочини без завчасно обміркованого наміру. З цих самих причин мотив діяння дуже часто усвідомлювався суб'єктом ретроспективно: тільки після вчинення протиправних дій хуліган з'ясовує для себе більш детально, у чому полягав його порив, якими були мотиви його вчинку. Нерідко він взагалі не може пояснити, чому він вчинив саме так, а не інакше. Так, 41,3 % винних не могли відповісти на питання, чому вони вчинили злочини, а 37,6 % відповіли, що «самі не знають, як це сталося» [16]. Ми згодні з існуючим у теорії поглядом на хуліганство як на переважно ситуативний злочин. Однак у більшості випадків його визначає саме внутрішня позиція винних.

Результати проведених нами досліджень засвідчують, що хуліганські дії вчиняються за такими мотивами: 1) мотив помсти, що виник у зв'язку з морально схвалюваною поведінкою потерпілого (зробив зауваження, намагався припинити тощо) – у 32,8 % випадків; 2) мотив самоствердження, що виникає незалежно від поведінки потерпілого («просто так», висловлення ставлення до оточуючих) – 11,9 %; 3) особисті мотиви – 21,4 % (неприятні стосунки – 10,4 %, ревності – 3,1 %, помста, зведення рахунків – 7,9 %); 4) мотив спотворених моральних понять (викривлено зрозуміле почуття товарищескості, «за компанію») – 16,7 %; 5) мотив помсти у зв'язку з аморальною поведінкою потерпілого – 2,7 %; 6) через пустощі – 1,5 %. Проведене нами опитування засуджених показує, що ті, хто відбуває покарання за умисне вбивство, розбої, нанесення тяжких тілесних ушкоджень, у підлітковому віці вчиняли такі злочини, як хуліганство, групові грабежі, хоча і не були притягнуті до кримінальної відповідальності.

Результати нашого дослідження свідчать про збільшення кількості злочинів насильницької спрямованості, в яких злочинець діє саме планомерно, хоча причини його планомерної діяльності можуть бути такими ж, як і при імпульсивних злочинах (фрустрація, відчуження тощо). За теоретичну базу здійснення класифікації типів ситуації в механізмі насильницьких злочинів нами використовувалися запропоновані Л.П. Конишевою ознаки [17, с.115], що характеризують ситуацію злочину: планомерний та імпульсивний характер діяльності злочинця, спонтанна або спровокована форма агресії, поведінка жертви.

У ході проведення порівняльного аналізу ситуацій у механізмі сучасних насильницьких злочинців нами виявлені відмінні ознаки, що стосуються як кількісних, так і якісних характеристик розглядуваних злочинів:

Тип ситуації	Дії злочинця мають імпульсивний характер		Дії злочинця мають планомірний характер	
	спровоковані жертвою – 1-й тип ситуації	не спровоковані жертвою – 2-й тип ситуації	спровоковані жертвою – 3-й тип ситуації	не спровоковані жертвою – 4-й тип ситуації
1990	30 %	19 %	7 %	44 %
2000	29 %	21 %	7 %	43 %
2005	21 %	24 %	6 %	49 %
2010	27 %	19 %	6 %	55 %

Зіставлення кількісних даних свідчить, що в останні роки кількість злочинів, що характеризуються планомірною діяльністю злочинця, збільшилася (в основному, за рахунок корисливо-мотивованих вбивств, розбоїв та грабежів) і дорівнює 55 % (1990 р. – 51 %). При цьому нами виявлено, що кількість ситуацій злочинів, спровокованих жертвою, зменшилася та складає 27 % (1990 р. – 37 %). Порівняно з кількісними показниками зміни ситуацій злочину більш суттєві зміни спостерігаються у змістовній характеристиці ситуацій в механізмі сучасних насильницьких злочинів. Згідно з вищенаведеною схемою розглянемо 4 основні типи сучасних ситуацій (сценаріїв) насильницьких злочинів.

Перший тип ситуації: «агресивно-захисний» (21 % від кількості злочинів у загальній вибірці – переважно вбивства, тяжкі тілесні ушкодження як результат сварок під час пиятик). Для злочинця є характерним кримінально-агресивний стереотип поведінки та вирішення конфлікту. Як правило, у такій ситуації діють злочинці, для яких агресивність – риса характеру, що виявилася не випадково. Жертва за такої ситуації характеризується провокаційною (агресивною, інколи аморальною) поведінкою. В окремих випадках потерпілі є родичами чи знайомими злочинця. Мотив злочину: захист себе та своїх інтересів від агресивної поведінки жертви. Сучасні риси: зменшення загальної кількості ситуацій злочину даного типу за рахунок зниження впливу такого фактора, як провокуюча поведінка жертви.

Другий тип ситуації: «спонтанно-ситуативний» (24 % – переважно розбої, грабежі, згвалтування, хуліганські дії). Злочинець завчасно не планує посягання, умисел виникає спонтанно, насильство у даному випадку є вимушеним та інструментальним для власних потреб, що виникли раптово і потребують негайного задоволення. Застосування насильства – спроба подолати непередбачувані «перешкоджаючі» обставини раніше за сприятливу ситуацію. Злочинці застосовують фізичне (побої) або психічне (погрози) насильство, використовують, в основному, підручні засоби, інколи – ножі. Часто на початковій стадії вчинення злочину знаряддя є лише інструментом погрози. Несприятливий для злочинця розвиток ситуації у більшості випадків долається ним за допомогою випадкових знарядь, у т. ч. знайдених на місці злочину.

У ситуації такої категорії діяли насильницькі злочинці «кримінально-злісного» (1) типу (більша частка – розбійники, грабіжники), «агресивно-

ситуативного» (2) типу (в основному, особи, які вчинили згвалтування, грабежі), «звично-інфантильного» (3) типу (переважно хулігани, менша частка грабіжників). Жертва в ситуації злочину є випадковою, поведінка її має нейтральний, непровокаційний характер. Мотив: 1) користь; 2) задоволення сексуальних потреб; 3) захист особистого статусу, власного «Я». Сучасні риси: 1) поява такого мотиву, як задоволення потреби у жорстокості та насильстві. Порівняно з 1980–1990 рр. кількість таких ситуацій збільшилася за рахунок злочинців кримінально-злісного (1) типу, які застосовують, на відміну від умовно-порівняльної групи (1980–1990 рр.), тортури, мордування, а також заподіюють особливо жорстокі страждання жертві, що значно перевищують початкові спонукання (задоволення матеріальних чи сексуальних потреб); 2) збільшення кількості озброєних злочинців. У цій ситуації злочинці використовують вогнепальну зброю, предмети, використовувані як зброя, в окремих випадках опір жертви долається за допомогою фізичної сили.

Для злочинця характерний ситуативний прояв агресії та сталий негативізм особистості. Більшість злочинців, які діяли в ситуації цього типу, були неповнолітніми, у т. ч. особами з психічними аномаліями. У таких ситуаціях особистісні розуміння агресивно-насильницького злочинця відзначаються інфантильним та егоцентричним змістом, орієнтацією на особисту вигоду та невизнанням соціальних цінностей, що створює внутрішню свободу від нормативних обмежень для реалізації протиправної агресії [6, с. 8].

Третій тип ситуації: «*планомірно-провокаційний*» (у 6 % випадків – вбивство, умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень). У такій ситуації злочинець діє планомірно, вчиняє посягання в результаті емоційного конфлікту з потерпілим (частіше – з потерпілою), що затягнувся, планує злочин в очікуванні чергової травмуючої ситуації. До злочину він готується завчасно, підшукує зброю. Значна частка злочинів, вчинених в ситуації названого типу, відбувається у сімейно-побутовій сфері.

Дуже часто, як свідчить слідча та судова практика, побутові вбивці не вважають себе справжнім або єдиним джерелом наслідків, що настали, не розуміють, у чому полягає їхня вина на фоні давно заплутаних та складних відносин у сім'ї. У більшості випадків вони переконані, що це самі потерпілі, з якими їх пов'язували тісні сімейні чи родинні зв'язки, своїми неправильними вчинками викликали вибух сімейної агресії. При цьому докори стосуються не тільки жінок (дружин, співмешканок), але й батьків, братів та сестер. Складність психічних станів обвинувачених полягає у тому, що вони навіть не відчують себе винними (78 %), щиро жалкують про те, що сталося (54 %), та тяжко переживають втрату близької особи, яку вбили.

У зазначеній ситуації злочин вчиняли, в основному, злочинці «агресивно-ситуаційного» (2) та «звично-інфантильного» (3) типу. Жертва була не випадковою, а, навпаки, знайомою злочинцеві (в окремих випадках вина потерпілої особи була уявною). Мотив: покарати жертву, відновити справедливість, утвердити власне «Я». Найважливішою метою людини, охопленої ненавистю, є знищення об'єкта та похідних цього

об'єкта. Крайня форма ненависті вимагає або фізичне усунення об'єкта, або його радикальне знецінення. Така форма ненависті може мати вираз не тільки в агресії, а й у аутоагресії, коли «Я» ідентифікується з об'єктом ненависті і самознищення є єдиним шляхом його усунення. Ненависть може виявлятися у садистських нахилах та бажаннях. Такі почуття у суб'єкта із розладами особистості могли викликати неусвідомлене та свідоме бажання примусити свій об'єкт страждати, і при цьому перший буде відчувати задоволення від цього страждання [18, с. 19].

Четвертий тип ситуації: *«планомірно-спонтанний»* (49 % випадків складають, в основному, вбивства з особливою жорстокістю, умисне заповдіання тяжких тілесних ушкоджень, зґвалтування та поєднані з ними знущання над жертвою). Злочинець діє планомірно, використовує збіг сприятливих обставин. Так, вбивця, як цілісна особистість, частіше за все сам бере участь у створенні того чи іншого типу ситуації. При цьому, як зазначає Т.Н. Судакова, вирішальну роль у конструюванні такої ситуації відіграє оцінка загального ступеня віктимності жертви, що уже безпосередньо пов'язує проблему причин вчинення вбивства із особою жертви [13, с. 14–19]. У такій ситуації діють переважно злочинці «кримінально-злісного» (1) та «звично-інфантильного» (3) типу. Для них характерні особлива жорстокість, застосування тортур, мордування жертви. У більшості випадків злочинець озброєний вогнепальною зброєю або предметами, що використовуються як зброя. Жертва характеризується нейтральною, непророкуючою поведінкою. Мотив: задоволення садистських нахилів, потреби у насильстві, самоствердження. В даному випадку злочини часто називають «безцільними», «безглуздими», «безмотивними». Насправді ж застосування насильства, страждання жертви – самоціль, тобто має місце задоволення особистих потреб соціально неприйнятним способом, зняття тривожності (розрядка) шляхом насильства над жертвою.

Сучасні тенденції: збільшення ситуацій зазначеного типу за рахунок часткового злиття з кримінальними ситуаціями 2-го типу; поява нового мотиву – користь; застосування тортур, мордування, отримання насолоди від тортур у процесі досягнення матеріальних цінностей. Результати дослідження різних ситуацій в механізмі сучасних насильницьких злочинів у ряді випадків близькі до висновків проведеного раніше психологічного дослідження особи насильницького злочинця. З метою стабілізації образу «Я» та виправдання своєї протиправної поведінки агресивно-насильницький злочинець застосовує примітивні мотиваційні захисти, дія яких призводить до когнітивної простоти, емоційної відчуженості та смислової регресії індивіда. В результаті когнітивного спрощення «образу світу» та зниження смислової регуляції його поведінка визначається менш опосередкованими рівнями активності.

На думку психологів, вбивці-бандити демонструють більше садистських профілів, частіше мають порушення грубих пароксизмально-епілептичних афектів. Тоді як у ситуативних вбивць частіше виявляються порушення істероїдно-еротичного характеру, що може свідчити про

фрустровану еротичну настанову, котра є ситуативним спонуканням до вбивства (у пориві ревнощів, помсти) [6, с. 15].

Разом із тим, незважаючи на існуючу різницю в умисній та спонтанній поведінці злочинця, який вчиняє насильницькі злочини проти особи, злочин, на думку фахівців, може із підготовленого переходити у непідготовлений, при цьому зворотний перехід спостерігається рідко. Зважаючи на це, можливі такі причини переходу від умисних злочинів до злочинів без підготовки: 1) юний вік злочинця; 2) вживання спиртного; 3) вживання наркотиків; 4) відсутність злочинного досвіду; 5) рецидив; 6) декомпенсація; 7) будь-які поєднання вказаних вище факторів, у т. ч. і у сукупності [19, с. 52].

Висновки. Таким чином, проведене нами дослідження дозволяє дістати висновку, що взаємовплив особи злочинця та ситуації в механізмі сучасних насильницьких злочинів характеризується значною активізацією планомірної діяльності злочинця, його домінуванням у ситуації злочину, зниженням впливу такого «рушійного» чинника, як провокуюча або віктимна поведінка потерпілих, значним збільшенням чисельності полімотивованих насильницьких злочинів. Так, заподіяння тілесних ушкоджень, хуліганство, вчинення розбійного нападу, що супроводжується тортурами та мордуванням потерпілого після вилучення матеріальних цінностей, свідчить про існування, поряд із мотивами помсти, особистої неприязні, користі, мотиву «задоволення потреби у садизмі та насильстві», «самоствердження». Пограбування після звалтування пояснювалося злочинцем такими мотивами, як користь, «бажання покарати жертву» за здійснений опір. Насильство є як елементом мотиваційного блоку насильницьких злочинів, так й інструментом досягнення злочинного результату. Отже, особа сучасного насильницького злочинця повинна бути основним із об'єктів попереджувально-профілактичного впливу, оскільки її вплив у ситуації злочину можна назвати визначальним. Тип особи насильницького злочинця, її індивідуально-особистісні (психологічні, психічні, фізіологічні тощо) характеристики визначають кінцевий результат злочинної взаємодії особи злочинця та ситуації в механізмі насильницьких злочинів.

Бібліографічні посилання

1. Кудрявцев С. В. Конфликтологический анализ криминогенных ситуаций / С. В. Кудрявцев // *Насилие, агрессия, жестокость. Криминально-психологическое исследование* : сб. науч. трудов. – М., 1990. – С. 98–99.
2. Долгова А. И. Криминологическое значение изучения личности преступника / А. И. Долгова // *Советское государство и право*. – 1973. – № 6. – С. 90–98.
3. Джужа О. Щодо механізму злочинної поведінки / О. Джужа, В. Василевич, А. Кирилюк // *Право України*. – 2005. – № 6. – С. 66–70.
4. Кудрявцев В. Н. Генезис преступления : Опыт криминологического моделирования : учеб. пособие для вузов / В. Н. Кудрявцев. – М., 1998. – С. 33; *Криминология* : учеб. для студентов вузов / [Ю. М. Антонян, Г. В. Дашков, В. Д. Ермаков и др.] ; под ред. В. Н. Кудрявцева и В. Е. Эминова. – 2 изд., перераб. и доп. – М., 2002.
5. Гумін О. М. Кримінально-насильницька поведінка проти особи : монографія / О. М. Гумін. – Львів, 2009. – С. 70–78; Тюменев А. В. Види кримінального насилія (уголовно-правовой и криминологической аспекты) : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.08 / А. В. Тюменев. – Рязань, 2002.
6. Ложкин А. И. Психология личности агрессивного-насильственного преступника (мотива-

- ционно-смысловой аспект): автореф. дис. канд. психол. наук : 19.00.06 / А. И. Ложкин. – М., 2000.
7. Позднякова М. Е. Неудовлетворенность социальных потребностей – важный фактор наркотизации / М. Е. Позднякова // Актуальные проблемы девиантного поведения : сб. науч. тр. – М., 1995.
8. Барановский Н. А. Социальные потребности личности и преступное поведение (на материалах судебной практики о тяжких насильственных преступлениях) : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.08 / Н. А. Барановский. – М., 1978.
9. Данилевская М. В. Криминологическая характеристика и социальные последствия тяжких преступлений, совершаемых с проявлением жестокости взрослых в отношении несовершеннолетних : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / М. В. Данилевская. – М., 1996.
10. Антонян Ю. М. Роль конкретной жизненной ситуации в совершении преступления : учеб. пособие / Ю. М. Антонян. – М., 1973. – С. 24; Механизм преступного поведения / под ред. В. Н. Кудрявцева. – М., 1981. – С. 81.
11. Кудрявцев В. Н. Генезис преступления : Опыт криминологического моделирования : учеб. пособие для вузов / В. Н. Кудрявцев. – М., 1998.
12. Коваленко В. И. Криминологическая характеристика современных грабежей и разбоев и меры их предупреждения : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.08 / В. И. Коваленко. – Ростов-на-Дону, 2003.
13. Судакова Т. Н. Убийцы и их жертвы : криминологическое, виктимологическое и уголовно-правовое исследование : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.08 / Т. Н. Судакова. – Владивосток, 2002.
14. Штемберг Э. Э. Уголовно-правовая и криминологическая характеристика убийства, совершенного с особой жестокостью : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.08 / Э. Э. Штемберг. – Ростов-на-Дону, 2003.
15. Механизм преступного поведения / под ред. В. Н. Кудрявцева. – М., 1981.
16. Піщенко Г. І. Попередження хуліганства (кримінально-правовий і криминологічний аспекти) : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.08 / Г. І. Піщенко. – К., 1999; Фомичев Н. Я. Уголовно-правовые и криминологические проблемы хулиганства (по материалам Северо-Кавказского региона) : автореферат дис. канд. юрид. наук : 12.00.08 / Н. Я. Фомичев. – Ставрополь, 2000.
17. Коньшева Л. П. Личность и ситуация как детерминанты агрессивного насильственных преступлений / Л. П. Коньшева // Насилие, агрессия, жестокость : криминологическое психологическое исследование : [сб. науч. трудов]. – М., 1990. – С. 116–140.
18. Агрессия и психическое здоровье / Т. Б. Дмитриева, Б. В. Шостакович, В. В. Горинов и др. ; под ред. Т. Б. Дмитриевой и Б. В. Шостаковича. – СПб., 2002.
19. Анфиногенов А. И. Психологическое портретирование неустановленного преступника / А. И. Анфиногенов. – М., 2002.

Надійшла до редакції 03.12.2012

С.М. Школа

кандидат юридичних наук
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.292

РОЗВИТОК ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ЗДІЙСНЕННЯ ПОМИЛУВАННЯ В УКРАЇНІ

На основі історико-правового аналізу досліджено історичні передумови правового регулювання здійснення помилування в Україні.

Ключові слова: помилування, право на помилування, звільнення від покарання.

На основе историко-правового анализа исследованы исторические предпосылки правового регулирования совершения помилования в Украине.

Ключевые слова: помилование, право на помилование, освобождение от наказания.